

GÜNEY AZERBAJYAN'IN ÇAĞDAŞ EDEBİYATINDA HABİP SÂHİR

Habip Sahir Contemporary Literature of South Azerbaijan

Maliheh AZİZPOUR*

ÖZET

Habip Sâhir, Güney Azerbaycan'ın modern edebiyatında önemli edebi şahsiyetlerden biridir. O, küçük yaşlarda kendisinin öğretmeni ve dönemin önemli siyasi ve edebi kişiliklerinden biri olan Takihan Rıfat vasıtasıyla Türkiye'de yayımlanan edebi dergileri okumuş, Türkiye'deki fikir akımlarından etkilenmiştir. Üniversiteyi Türkiye'de okuyan Sâhir, İran'a döndükten sonra bir süre öğretmenlik yapmış; ancak bu sürede İran'da meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar sebebiyle çeşitli sürgünlere gönderilmiştir. 1985 yılında Tahran'da vefat eden Habip Sâhir, şiir ve hikâye türlerinde eserler vermiştir. Şiirlerinde daha çok vatan, millet, adalet, milli kimlik ve özgürlük konularını işleyerek İran edebiyatında yeni bir üslup yaratan Sâhir, bazı araştırmacılara göre İran'da "yeni şiirin atası" kabul edilmektedir.

Bu incelemede ilk olarak Habip Sâhir'in hayatını, edebi kişiliğini, onun Güney Azerbaycan'ın ve hatta İran'ın çağdaş edebiyatı üzerinde bıraktığı izleri ele aldık. Ardından İran'daki siyasi-sosyal olayların şairin hayatını nasıl etkilediğini inceledik. Son olarak Sâhir'in şiirlerinden birkaç örnek vererek onun edebi şahsiyeti ve düşünceleri tanıttık.

Anahtar Sözcükler; Habip Sâhir, Güney Azerbaycan, Tebriz, Özgürlük, Milli Kimlik, Yeni Şiir.

ABSTRACT

Habip Sahir is one of the most outstanding literary figure in South Azerbaijan modern literature. In his early ages he was influence by stream of thought in Turkey and literary magazines published in there by the means of his teacher Takihan Rafat, who was one of the important political and literary figures of that age. Sahir studied university in Turkey, came back Iran and taught in university for a while; at that time he was exiled severally for his political and social activities.

He died in 1985 in Tehran, he has works in the field of poetry and story. The most content of his poetry are homeland, nation, justice, national identity and freedom which create new approach in Iran literature; according to recent researches he has been recognized as the Father of Modern poetry.

---

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, Bornova/İZMİR, maliheh.azizpour@gmail.com.

In this survey, for the first time we recognized Habip Sahir biography, literary identity and his influences on south Azerbaijan and Iran contemporary literature. In the followings we overviewed the impact of Iran political – social events on the life of poet. At the end we gave some samples of Sahir poems to make his literary character and attitude known.

Keywords; *Habip Sahir, South Azerbaijan, Tabriz, Freedom, National Identity, Modern Poetry.*

GİRİŞ

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında, İslam ülkelerinde “hürriyetçi” ve “meşrutiyetçi” hareketler oluşmaya başlayınca, İran da bu akımlara kayıtsız kalmamış, özellikle edebiyat alanında büyük etki ve gelişime tanıklık etmiştir. Ülkedeki baskıdan dolayı isteklerini rahatça dile getiremeyen bazı edebiyatçılar yurt dışına gitmiş ve çalışmalarını orada sürdürmeğe devam etmişlerdir. Onların gazete ve dergilerde yayımladıkları yazılar, Meşrutiyet edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu yayınlarda 1875-1895 yılları arasında İstanbul’a sığınan Muhammed Tahir Tebrizî’nin yönetiminde ve Mehdi Tebrizî’nin redaktörlüğünde yayımlanan Ahter¹ Gazetesi’nin önemli rolü vardır. Celil Mehmet Kulu-Zâde ve arkadaşları tarafından Tiflis’te ve daha sonra Tebriz’de yayımlanan Molla Nasreddin Mizah Dergisi de Kafkasya ve İran’da yaşayan Türkler üzerinde büyük etki bırakmıştır.²

1920 yılında Tebriz’de Şeyh Muhammed Hiyabanî’nin liderliğinde kurulan Azadistan Millî Hükümeti, İran Türklerine sosyal alanda çok şey kazandırmıştır. Bu hükümet sürecinde köylerde bile Türkçe eğitim-öğretim veren okullar açılmış ve birçok Türkçe eser yayımlanmıştır. Türkiye ve Kuzey Azerbaycan’dan Güney Azerbaycan’a bilim adamları ve eğitimciler getirilmiştir. Millî ruh ve millî heyecan şiiere, türküye, hikâyeye, ağıta ve genel bir ifadeyle sanata dönüşmüş, edebiyat, tarih ve müzik alanında önemli eserler verilmiştir. 1921’de Şeyh Muhammed Hiyabanî’nin öldürülmesiyle onun önderliğinde kurulan Azadistan Millî Hükümeti dağıtılmıştır.³

Güney Azerbaycan Türklerinin hayatında siyasî ve sosyal açıdan önemli rol oynayan diğer olaylardan biri de 1945 yılında Seyit Cafer Pişeverî tarafından Azerbaycan Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulmasıdır. Bu olay, aynı zamanda İran Türk edebiyatının da dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Azerbaycan Millî Hükümeti’nin reform programında, birinci ve önemli konu “anadil” olmuştur. Hükümetin önderi, Seyit Cafer Pişeverî; “*bizim nihzetimizin⁴ millî özelliğinden biri dil meselesidir. Siyasî mübarezede arkaya öne geçmek olan, ama esas senger⁵ elden giderse mağlup olmak kesinleşir. Bizim de dil meselemiz esas bir meseledir*” diye vurguluyor.⁶

¹ Yıldız.

² Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, İstanbul 2010, s. 214.

³ Ali Kafkasyalı, **age**, s. 80.

⁴ Hareket.

⁵ Siper.

⁶ Ali Rıza Miyanalı, **Türkçe Yazan Her Şaire Alkış Olsun (Habip Sâhir)**, www.azer-online.com/azer/?p=15445, (ET: 02.12.2012).

Bu dönemde siyasî, sosyal ve edebî sahalarda önemli hizmetler verilmiş, Türkçe resmî dil olarak kabul edilip Türkçe eserler yayımlanmaya başlamıştır. Genel olarak halkın sosyal, ekonomik ve siyasî hayatının bütün alanlarında değişiklikler olmuştur. Aydın kesimin manevi düşünce dünyasında yeni bir dönem açılmış, edebiyat ve ince sanat kollarında yeni kurallar ve yeni ilham kaynakları oluşmuştur. Özellikle şairler, Millî Hükümet'in bu faaliyetinden ilham alarak "*sanat, sanat için değil, sanat toplum içindir*" sloganıyla şiir yazmışlardır.

Tahran, adı geçen hükümeti yıkmak için Amerika ve Sovyetler Birliği ile anlaşmış ve 12 Aralık 1946 tarihinde Azerbaycan Muhtar Cumhuriyeti yıkılmıştır. Bağımsızlık hareketine destek veren bütün aydın, yazar, şair ve ilim adamları, Tahran hükümeti tarafından zindanlara atılıp sürgünlere gönderilmiş veya öldürülmüştür.⁸

Pehlevî Dönemi (1920-1979), İran Türk edebiyatının en karanlık dönemidir. Bu dönemde sadece Kasr hapishanelerinde⁹ 24 bin yazar, şair, aydın ve siyaset adamı öldürülmüştür. Bütün basın-yayın organları sansür edilmiş; ülke genelinde yayımlanan bütün Türkçe basın-yayın organları yasaklanmış. Ülkenin resmî dili Farsça olarak belirlenmiş Türkçe her alanda yasaklanmıştır. İran nasyonalizmi adı altında Fars milliyetçiliği hâkim kılınmaya çalışılmış ve okullarda Türkçe öğrenim görmek, hatta camilerde Türkçe vaaz etmek ve meriye okumak bile yasaklanmıştır.¹⁰

Yarım asırdan fazla süren Pehlevî Dönemi'nde Türkçe eğitim ve öğretim ile Türkçe basın-yayının yasaklanması, Türkçe konuşup yazan şair ve yazarların sürgüne gönderilmesi, zindana atılması veya öldürülmesi, Türk şair ve yazarların çoğunluğunu Farsça yazmaya sevk etmiştir. Fakat az da olsa bir kısım Türk edipleri; bütün bu baskı, zulüm ve işkencelere katlanarak Türkçe yazmaya devam etmişlerdir. Bu yıllarda pek çok şair ve yazar, eserlerini sandıklarda saklamıştır. Bu sebeple bu döneme; "Sandık Edebiyatı" da denilmektedir. Sandık Edebiyatı'nın henüz çok az kısmı yayımlanmıştır ve büyük kısmı hâlâ saklıdır.¹¹

Bu sıkıntılı dönemlere yakından tanıklık eden, yazmış olduğu eserlerinde mensup olduğu halkının millî haklarını savunan ve bu nedenle de sürgünlere maruz kalan en önemli Türk şahsiyetlerden birisi de Habip Sâhir'dir.

⁷ Ali Rıza Miyanalı, **agy**.

⁸ Ali Kafkasyalı, **age**, s. 230.

⁹ Bu bina ilk önce ikinci Kaçar Sultanı Fethali Şah saltanatı döneminde saray olarak 1167 (1797-1798) tarihinde o dönemki Tahran'ın dışında inşa edilmiştir. Daha sonra hapishane olarak uygun görülmüş ve 11 Azer 1308 (02 Aralık 1929) tarihinde Rıza Şah Pehlevi tarafından hizmete başlamıştır. Bu bina Tahran'da bulunan ilk toplu hapishane olarak bilinmektedir. İran İslam devriminden sonra bu hapishane gayri siyasi mahkûmların tutulduğu yer olarak kullanılmaya başladı. Hapishane 1383 (2004-2005) tarihinde kapatıldı ve şimdi müze olarak kullanılmaktadır http://www.qasr.ir/index.php?option=com_content&view=article&id=69:full-history&catid=1:latest-news (ET: 07.03.2013).

¹⁰ Ali Kafkasyalı, **age**, s. 243.

¹¹ **age**, s.243.

Habip Sâhir'in Hayatı:

Habip Sâhir, 1903'te Tebriz'de ticaretle meşgul olan bir ailede doğmuştur. Beş yaşındayken babası Mir Kavam'ı, İran Meşrutiyeti'nde çıkan olaylarda kaybetmiştir.

Sâhir'in çocukluk ve gençlik yılları, Tebriz'in Sürhâb¹² mahallesinde geçmiştir. Henüz beş yaşını tamamlamayan Sâhir'i, annesi Fatma Hanım, Molla Mektebi'ne göndermiş ve Sâhir burada Arapça eğitim almaya başlamıştır. Arapçayı "Serdaba Üstü" molla mektebinde öğrenen Sâhir, ilk tahsilini Medrese-i Mutemedde ve Rüştüye Medreselerinde tamamladıktan sonra, Medrese-i Mübareke-i Muhammediye lisesinde Muhammed Hüseyin Şehriyar ile birlikte okumuş ve 1925'te liseyi bitirdikten sonra, Fransızca öğrenmeğe başlamıştır. Medrese-i Mübareke-i Muhammediye'de okurken Şeyh Muhammed Hiyabanî'nin baş muavini, meşhur şair ve inkılapçı Mirza Takihan Rıfat, onun Fransız dili ve edebiyatı hocası olmuş ve Sâhir'in şiir ve edebiyata yönelmesini sağlamıştır.¹³

Habip Sâhir özgeçmişinde Mirza Takihan Rıfat ile ilk görüşmesini şöyle anlatmaktadır: "*Bir gün seher, genç bir muallim çok güzel ve yaraşıklı kara paltar¹⁴ eğninde ve renkli fokul¹⁵ boynunda "Cevan Türkler"¹⁶ börtü ile bizim sınıfa varit oldu.¹⁷ O, Mirza Takihan Rıfat idi. Osmanlı diyarında tahsil almış, Fransız dili ve edebiyatı muallimiydi.*"¹⁸

Daha sonraki yıllarda, Habip Sâhir, "Mektep Hatıraları" adlı manzumesinde Mirza Takihan Rıfat hakkında şöyle demektedir:

*"O ekdiyi ağac el oymağında,
Çiçek açır, bugün Şiraz bağında.
Yeni şairin lap¹⁹ güllenen çağında,
Kimse demir²⁰ Tegi Refet kim imiş?
Şeir yazan derin hikmet kim imiş?"²¹*

Henüz genç yaşlarda Sâhir'in şiire ve edebiyata olan bu ilgisini gören Takihan Rıfat, o yıllarda Türkiye'de yayımlanan "Servet-i Fünun", "Edebiyat-ı Cedide" ve "Resimli Ay" gibi edebî ve içtimaî dergileri ona getirmiştir. Sâhir, o dergiler sayesinde başta Tevfik Fikret ve Celal Sâhir olmak üzere birçok şairin şiirlerini okuyup, Türkiye'nin edebî çevresi ile tanışma fırsatı bulmuştur. Bu eserlerdeki mazmun, şekil ve sanat değerleri, onu etkilemiştir. Bu etkinin sonucunda da Celal Sâhir'in ikinci adını, kendine ikinci ad olarak seçmiştir.²²

¹² Sürhâb kelimesi Kızıl Su anlamındadır.

¹³ Muhammed Rıza Kerimi, **Elimizin Ürek Sızısı**, Tek Diraht Yay., Tahran 1388, s. 8-14.

¹⁴ Elbise.

¹⁵ Kravat.

¹⁶ Genç Türkler.

¹⁷ Katılmak, girmek.

¹⁸ A. Ak Güneyle, Habip Sâhir'in Hayatı, **Peyk-i Azer Dergisi**, S: XII (1380) , s. 6-7.

¹⁹ Tam.

²⁰ Söylemek.

²¹ Habip Sâhir, **Kövşen**, Alborz Yay., Kazvin 1343, s. 84.

²² Habip Sâhir'in asıl soyadı "San" idi.

Takihan Rıfat, o yıllarda Tebriz’de “Teceddüt” gazetesini yayımlıyordu. Öğrencileri ise onun şiirdeki şekil ve mazmunda yarattığı yeniliklerden, yenilikçi fikir ve düşüncelerden ilham alarak “Encümen-i Rıfat” gazetesini, “Encümen-i Rıfat”tan sonra “Edeb” gazetesini yayımladılar. Ama Hiyabanî hareketi, Pehlevî rejimi tarafından bastırıldıktan sonra bu dergi ve gazeteler kapatıldı. Bütün bu haksızlıklara ve Hiyabanî’nin öldürülmesine dayanamayan Takihan Rıfat, Kızıl Dize köyünde 31 yaşındayken intihar etmiştir. Habip Sâhir başta olmak üzere Rıfat’ın birçok öğrencisi, onun yolunu devam ettirmişlerdir.²³

Sâhir, henüz Muhammediye Medresesi’nde öğrenciyken Fransızcadan tercüme yapıp yayımlamıştır. Ancak Hiyabanî’nin öldürülmesi ve Takihan Rıfat’ın ölümü, onu derinden etkilemiş, bu olaylar onun ilk şiir denemelerine vesile olmuştur. Habip Sâhir, ilk şiirini de Şeyh Muhammed Hiyabanî’nin ölümüne ithaf etmiştir.

Türkiye’deki edebiyata büyük ilgi duyan Sâhir, 1925’te liseyi bitirdikten sonra öğretmenliğe başlamış ve 1927’ye kadar öğretmenlik yaparak para biriktirmiştir. Sonra Türkiye’ye gelmiş, Türkiye’de “Debistân-i İrâniyan”²⁴ okulunda Fars Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmış, daha sonra İstanbul Üniversitesi’nde Coğrafya bölümüne kayıt yaptırmıştır. Bu durum, Sâhir’in İstanbul’daki edebî muhiti tanımasını sağlamış ve bu tanışlık, onun dünya görüşünün yapılanmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Burada Tevfik Fikret, Nâzım Hikmet, Yahya Kemal, Celal Sâhir, Ziya Paşa ve İbrahim Şinasi’nin yeni eserlerini okumuştur. Aynı zamanda İstanbul’da Amerikan Kulübü’nde bulunan iki Fransız misyonerinden Fransız edebiyatının yeni eserlerini öğrenmiştir. Bu dönemde şiir yazmaktan uzaklaşıp daha çok yeni edebiyatı okumaya önem vermiş, meşhur Fransız şairi Charles Pierre Baudelaire’nin yeni tarz şiirlerini ve Lamartine’in “Göl” manzumesini Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir. Aynı zamanda Sadi’nin “Gülistan” eserini ve Hafız’ın gazellerini Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiştir.²⁵

Habip Sâhir, üniversitedeki hocası Sâdi Bey’in tavsiyesi üzerine, Güney Azerbaycan hakkında bir mezuniyet tezi yazmıştır. Daha sonra bu tezin özeti, Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi’nde²⁶ yayımlanmıştır.²⁷ Ardından Türkiye’deki eğitimini bitirip 1933’te Tebriz’e geri dönerek Tebriz’de bazı okullarda öğretmenlik yapmıştır. Bir yandan Coğrafya dersi veren Sâhir, diğer yandan 1936 da “Coğrafya-i Hamse” adlı bir kitap yayımlamıştır. Coğrafya dersi ile birlikte öğrencilerine Azerbaycan Türk edebiyatını da öğretmeğe çaba gösteren Sâhir, öğrencilerine anadilin önemini vurgulamaya çalışmıştır.²⁸

1945-1946 yılları arasında Azatlık hareketi ve 21 Azer hareketi,²⁹ Şairin düşünce dünyasında büyük etki yaratmıştır. O, Seyit Cafer Pişeverî döneminde “Anadili” adlı ders kitabı

²³ Esmira Fuad, **Habip Sâhir**, <http://www.dayaq.org/index.php?> (ET: 12.10.2012).

²⁴ İranlıların Okulu anlamındadır.

²⁵ Esmira Fuad, **agy**.

²⁶ **İran Azerbaycan’ının Tabii Coğrafyası**, 1934, 3. Cilt, 1. Kasım: s. 149-153. 2 Kasım: s. 183-190.

²⁷ Yavuz Akpınar; Habip İdrisi, “Azerî Şairi Habip Sâhir”, **Kardeş Edebiyatlar**, S: II (1982), s.5.

²⁸ Esmira Fuad, **agy**.

²⁹ 24 Aralık 1946.

hazırlamış, çeşitli gazete ve dergilerde denemeler yayımlamış ve edebiyatla meşgul olmuştur. Ancak Millî Hükümet devrildikten sonra Güney Azerbaycan'da gerilim dönemi başlamış ve bu olay Habip Sâhir'in dünyasını karartmıştır. Ancak O, yine de öğretmenliğe devam etmiştir. Bu nedenle Pehlevî rejimi, şair hakkında tutuklama kararı çıkartmış Erdebil'e sürmüştür. Erdebil'de "Safeviye Medresesi"nde öğretmenlik yapan Sâhir'in burada da Türkçe ders anlattığını öğrenen Pehlevî rejimi, ona yeni bir sürgüne, Erdebil'den Kazvin'e göndermiştir. Sâhir, yine de bu uygulamasından vazgeçmemiş ve bu sebeple üçüncü kez sürgüne, Mâzenderan-Sâri şehrine gönderilmiştir. Ancak Mâzenderan'da sıtma hastalığına yakalandığı için Kazvin'e geri dönmek zorunda kalmıştır.³⁰

Habip Sâhir'in yaratıcılık ve edebî faaliyetlerinin en verimli dönemi 1933-1946 yılları arasındadır. Bu yıllarda "Aydın", "Ülker" ve "Ağ" imzalarıyla yazılar yayımlayan Sâhir, Cafer Handan, Osman Sarıvelli ve Balas Azeroğlu'yla tanışmıştır. Osman Sarıvelli ve Cafer Handan, Sâhir'i kendi anadilinde yazmaya daha da heveslendirmiştir. Bu teşvikler, onun edebî faaliyetlerinin güçlenmesini sağlamıştır. Habip Sâhir'in pek çok şiiri, Tebriz başta olmak üzere İran'ın pek çok şehrinde, "Azerbaycan", "Yeni Şark", "Azad Millet", "Şafak" ve "Vatan Yolunda" adlı dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır.

1941-1946 yılları arasında faaliyet gösteren "Millî Azatlık Hareketi"nde yer alan Sâhir, çeşitli siyasî ve edebî faaliyetlerinden dolayı, yine Pehlevî rejimi tarafından takibe alınmıştır.³¹

Sâhir, ömrünün son zamanlarını sıkıntılarla geçirmiş ve 82 yaşındayken Tahran'ın yakınında bulunan Ariyaşehr ilçesinde kendini asarak hayatına son vermiştir.³²

Habip Sâhir'in Edebî Kişiliği:

Habip Sâhir, büyük edebî şahsiyetlerden etkilenerek kişiliğini ve edebî karakterini geliştiren bir şair olmuştur. O, 1945-1946 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Millî Hükümeti esasında kurulan "Şairler Meclisi"ndeki edebiyatçılardan ve öğretmeni Takihan Rifat'tan çok etkilenmiştir. Ayrıca Sâhir, Türkiye'deki birçok şairin eserlerini okumuş, onlardan ilham almış, şiir dilini bu şairlere yaklaştırmaya çalışmıştır. Bu etkilenme, Celal Sâhir'in ikinci adını kendine mahlas olarak almasında da görülmektedir.³³

Sâhir, bazen Türkiye Türkçesiyle de şiir yazmayı denemiştir. "Annemle Beraber" adlı şiir, buna örnektir:

*"Annem bana söylerdi karanlık gecelerde
Yıldızların altında bir ahenkli destan
Her yıldızı bir işveli canan sanarak ben
Göklerde bakardım gece yıldızlara hayran."*³⁴

³⁰ A. Ak Güneyli, *age*, s.7.

³¹ *age*, s.7.

³² Ali Şamil, Türk Dünyasının Meşhurları, **Habip Sâhir**, www.trtazerbaycan.com, (ET: 15. 10. 2012).

³³ Muhammed Rıza Koçi, **Saralan Arzular** (Habip Sâhir), (b.t.) s. 6.

³⁴ Habip Sâhir, **Lirik Şiirler**, Ayvaz Yay., Kazvin 1343, s.62

Sâhir'in anadilinde yazdığı ilk şiir, 1320'de (1941/1942) yazdığı "Vatan Yolunda" adlı bir dergide yayımlanmıştır. Ardından bazı dergi ve gazetelerde de şiir yayımlamıştır.³⁵ Onun anadiline verdiği önem, şiirlerindeki Türkçe hassasiyeti açıkça göze çarpmaktadır. Şehriyar'ı bile Türkçe yazmaya davet etmiştir:

*"Türkçe yaz şiirimizin ilkbaharı güllensin
Bize baykuş sesi, yâd neğmesi artık ne gerek?
Bir geraylı ohu ki dağlarımız güllensin."*³⁶

Tebriz'in edebî muhiti de Sâhir'in yaratıcılığını etkileyen önemli bir faktördür. Tebriz'de görüştüğü Balaş Azeroğlu, Cafer Handan ve Osman Sarıvelli; Sâhir'in yetenekli ve derin düşünceli bir şair olduğunu defalarca vurgulamışlardır.

Habip Sâhir'in en büyük ilham kaynağı, vatanıdır. O, mensubu olduğu milletin düşüncesini, vatanının güzelliğini ve içindeki vatan aşkını birçok şiire konu etmiştir. Bu sevgisi o kadar yoğundur ki öldüğünde kendi doğduğu vatanında gömülmeyi arzu etmiştir:

*"Ne söyüt kölgesi, ne çay nezdinde
Ne yaşıl bağlar içinde meni basdırma sakın.
ve ne mermerden olan buğ'ede heps eyle meni
Koy, göy altında yatım boş dere
Her seher bir kuş oyatsın meni ahengiyle
Sürhab'ın dağ eteyinde burah asude yatım
Eriyim men kucağında, boyanım rengiyle."*³⁷

Şairin vatanına beslediği sevgi, anadiline duyduğu hasret, halkına dilediği özgürlük ve bu özgürlüğe kavuşmak için milletin ezilen kadınlarını mücadeleye davet etmesi, şiirlerinde görülen konulardandır:

*"Ey benim şanlı elim, hür vetenim, al güneşim
Ayna tek parlak ufuk, derya kimi çerh-i esir
Ey kadınlar, analar, birce açın pencereni
Sübh açılmaktadır, sübhün yeli dağlardan esir."*³⁸

Sâhir, kalbinde bütün insanlara sevgi beslemekte ve bu insanseverlik, onu insan haklarını savunmaya, zulüm ve zâlimlerle savaşılmaya sevk etmiştir. Sâhir'in bu ruha sahip olması, onu hayata gerçek gözle bakmaktan geri bırakmamıştır. O, insanın saadetini göklerde değil, yeryüzünde ve gerçek dünyada aramıştır. Bu mutluluk ve saadeti elde etmek için ise halkını hayatın tozlanmış aynalarını silip, gerçekleri öğrenmeğe davet etmiştir. Bu gerçekleri bulmanın yolu da şaire göre kitap okumak ve aydınlanmaktır:

*"Melankoli zenciri kır
Perde ardı yohdur bir sır
Aç kitabı her şeyi bil"*

³⁵ Muhammed Rıza Koçi, *age*, s. 7.

³⁶ Enver Aras, "Güney Azerbaycanlı Şair Habip Sâhir", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: II (2004), s. 111.

³⁷ *Lirik Şiirler*, s. 81.

³⁸ *Habip Sâhir*, Azerbaycan Halk Medeniyeti Müstakil Otağı Yay., Tahran 1358, s. 46.

*Aynalardan tozları sil.*³⁹

Habip Sâhir, istibdat rejimi tarafından sürekli idam edilen savaşçıları göz önünde bulundurmakta ve bu duruma şiirinde şu şekilde karşı çıkmaktadır:

*“Her zaman,
Karanlık ve korthunc zindan
Ağız açmış tutsağa.
Yıhıp kocaman şehirleri,
Her yerinden duran bir ağa.”*⁴⁰

Genç savaşçıların katledilip idam edilmesinin boşa olmadığını düşünüyor. Dökülen bu kanlar için Sâhir; “o kanlar bir gün meşale gibi parlayıp karanlıkları aydınlatacaktır” demektedir. O, aslında bu gençlerin öldürülmesini, halkının sarsılmaz iradesinin göstergesi gibi değerlendirmiştir.

Samet Behrengi, Alırıza Oktay gibi şehit edilen genç yazarlara hasrettiği şiirlerin yanı sıra Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın yargıçı olan, Feridun İbrâhimi'nin şehit edilmesine dair yazdığı şiirinde de, Sâhir, bütün zulüm ve haksızlıkları bir tarafa bırakarak yine de ümitten söz etmektedir:

*“Bunla bele eminem ki
Nur, zülmeti boğacaktır
En nehayet, ufklardan
Kızıl güneş doğacaktır
Daş, ne keder berk⁴¹ olsa da
İsti-soyuk ovacaktır.”*⁴²

Sâhir, aynı zamanda şairane duygularla düşmanın gerçek yüzünü göstermeye ve halkını uyandırmaya çaba sarf etmektedir.

*“Hanlığın bahma donu⁴³ kırmızıdır
O boya el obanın al kanıdır
O bizim varlığımızla döküşen
O bizim şeirimizin düşmanıdır.”*⁴⁴

Habip Sâhir, zulüm ve haksızlığa karşı mücadele ederken aynı zamanda gericiliğe de karşı çıkmıştır. Hurafelerden ve bunlara inandırılmaya çalışılan cahil bırakılmış insanlardan rahatsızlığını belirtmiştir:

*“Gezdim şehri;
Göze çarpdı ihtişamlı mekbereler
Göze çarpdı, mollacıklar medresesi...
Göze çarpdı birçoğ yerde*

³⁹ Seher Işıklanır, s. 11.

⁴⁰ Seher Işıklanır, s. 43.

⁴¹ Sert.

⁴² Seher Işıklanır, s.50.

⁴³ Elbise.

⁴⁴ Kövşen, s. 69.

*İmam kulu, molla kulu
İnsanlıkdan kalmış geri
Hurafenin esirleri...*⁴⁵

Kendini esir edilmiş bir vatanın şairi olarak gören Sâhir, aynı zamanda bir ümit şairidir ve geleceğe de büyük inançla bakmıştır. O, ülkenin en karanlık ve zor günlerinde bile umudunu kaybetmemiş, kara kışın yerine bir gün muhakkak bağımsızlık baharının geleceğine inanmıştır:

*“Bir gün gelir kışdan borandan
Yaman günden kalmaz bir eser
Güllener azadlık baharı
Şumallardan⁴⁶ serin yel eser.”*⁴⁷

Aslında, şaire göre ümitsiz yaşayan insan yok olmaya mahkûmdur, o yüzden zulüm ve istibdat karşısında boyun eğmemek gerekmektedir:

*“Hayatın gerek kederini bilmek
Zulmün, istibdadın önünde baş eymemek
Hayatı anlamayan, zülme baş eyer heyhat
Hayat, zülmün odunda yanıpolar bitgin.”*⁴⁸

Onun birçok kez sürgüne gönderilmesi ve sürgünde yaşamaya mahkûm edilmesi yazdığı şiirlerinde açıkça hissedilmektedir:

*“Kovuldum ah, vetenimden elimden⁴⁹
İller boyu neler gördüm, neler men?
Daşdan daşa deydi başım kurbetde
Möhnet oldu yar yoldaşım kurbetde.”*⁵⁰

Aslında şair bütün ömrü boyunca tanıklık ettiği olumsuzluklara rağmen hoşgörülü olmaya çaba göstermiş dünyanın cennete dönüşmesini arzu etmiştir. Ancak sonunda kendisi de bu arzusunun ulaşılmaz olduğunu itiraf etmiştir:

*“Men arzu ederdim ki cahan cennete dönsün
Efsus bütün arzularım kaldı gözümde
Her derde dözüp, heçde şikâyet elemezdim
Eyvah şikâyet duyulur indi sözümde.”*⁵¹

Güney Azerbaycanlı araştırmacı ve yazar Prof. Dr. Hüseyin Sadık Düzgün, “Sâhir’in Taysızlığı ve Büyüklüğü Nedendir?” başlıklı makalesinde; Habip Sâhir’in edebî kişiliği hakkında şöyle yazmaktadır: “Çocuklukta babasını kaybeden Habip Sâhir, beş yaşında okula gitmiş, sekiz yaşında Kur’an-ı Kerim’i ezberlemiş, on yaşında Ahsenü’l-Mürselat ve

⁴⁵ Seher Işıkların, s. 186.

⁴⁶ Şimal, kuzey.

⁴⁷ Kövşen, s. 26.

⁴⁸ Seher Işıkların, s. 16.

⁴⁹ Yurt.

⁵⁰ Kövşen, s. 91.

⁵¹ Resul Yunan, Yanan Yaşıl, Efkâr Yay., Tahran 1388, s. 361.

Ebvabü'l-Cinan kitaplarını okumuş, on iki yaşında Medaris-i Mutamide ve Medaris-i Mubareke-i Muhammediye'de fahri öğrenci olmuş, Ferayidü'l-Edeb ve Medaricü'l-Kıraa kitaplarını Rüştüye Medreselerinde okumuş, Tebriz'de iken Farsça ve Arapça ile birlikte Rusça ve Fransızca'yı da öğrenmiş, yeni Fars şiirinin temelini koymuş, Nima Yuşic'e, Şehriyar'a ve Furuğ Ferruhzad'a yol göstermiş. Mirza Takihan Rıfat ve Celal Sâhir'den ilham alarak İran'da yeni şiir tarzı yaratmıştır. Yunan mitolojisi, Tevrat, İncil, Kuran-i Mecid, Kelile ve Dimne, Gülistan ve Merzban Name eserlerini Türkçeye çevirmiştir. Osmanlı edebiyatından, Fransız, Arap ve Fars şiirlerinden bazılarını Azerbaycan Türkçesine çevirmiş, manzumeler yazmış, gezi yazıları, roman ve kısa hikâyeler yazmıştır. Edebiyat tarihi hazırlamış ve kendisi söylediği gibi yıllarca öğretmenlik yaptıktan sonra manevi miras olarak birçok eser bırakıp vefat etmiştir.”⁵²

Hüseyin Sadık Düzgün, ayrıca Sâhir hakkında şöyle yazmaktadır: “*Habip Sâhir'in şiirlerini okurken görüyoruz ki şiirlerin hem mazmunu yenidir, hem de şair gerçekçidir. Yani Sâhir, şiiri gökten yere indirmiştir. Şairin maşukası göklerde değil, yerdedir. Şair, yeni sözleri yeni kalıplarda söylemektedir. Şiire iç kafiye ve yeni istiareler getirmiştir. Son 60 yıl içerisinde İran'da bütün Farsça ve Türkçe yazan şairler, Sâhir'in öğrencisi olarak sayılmaktadır. Onlar, yani hem fikir hem de dil bakımından Sâhir'in etkisi altındadırlar. En doğrusu Sâhir 'Habip Sâhir Mektebi' diyebileceğimiz bir ekol yaratmıştır. Hatta iddia edebilirim ki Şehriyar bile Sâhir'in öğrencisi sayılır. Şehriyar'da kaç yerde buna değinmiştir. Sâhir, bizim hem siyasi şiirimizi, hem hamasi şiirimizi, hem de satirik şiirimizi canlandırmıştır. Sâhir'den önce Güney Azerbaycan'da satirik şiir yazılmamıştır. Yani bazı mizah şiirleri, satirik şiirler diye yayımlanmıştır. Genel ifadeyle Sâhir çok büyük bir şairdir. Onun hakkında çeşitli araştırmalar yapmak gerekli ve vaciptir.”⁵³*

Büyük ruha sahip olan Sâhir, hangi dilde ve biçimde yazarsa yazsın, kültürüne ve tarihine bağlılığını açıkça ifade etmiştir. Onun Farsça yazdığı şiirlerde bile Azerbaycan'ın bir şairi olduğu bellidir:

*“Saz-i men ger nağme-i diger nevazed dustan
‘Saz-i Türk’ est-ü besi efsunger-ü canperver est.
Lahn-i şiirem ger nebaşed aşina ber guş-i asr
In seda-vü zemzeme ez çeşmesar-i diger est.”⁵⁴*

⁵² Hüseyin Sadık, “Sâhir'in Taysızlığı ve Büyüklüğü Nedendir?”, **Peyk-i Azer Dergisi**, S: 12, 1380, s. 9.

⁵³ Maliheh Azizpour, Rıza Âli, “Güney Azerbaycan'da Çağdaş Edebiyatın Durumu”, **Azer Türk Dergisi**, S: IX (2009), s. 80.

⁵⁴ Sâhir, Habip, **Kitab-i Şiir**, Nebi Yay., Tahran 1353, s. 34.; Şiirin anlamı şöyledir:

*“Eğer benim sazım başka bir nağme çalıyorsa arkadaşlar!
‘Türk sazı’dır, büyüleyici ve ruhu okşayandır,
Şiirimin sesi asrın kulağına yabancı geliyorsa,
Bu mırıltı ve hoş ses başka bir kaynaktır.”*

Bazı araştırmacılar, serbest vezinde şiir yazan Sâhir'i, haklı olarak Güney Azerbaycan edebiyatında “*Yeni şiirin atası*” olarak adlandırırlar. Şairin bazı şiirlerinde de bu ifade doğrulanmaktadır:

*“Nühüst men zi roh-i in acuz-i afsunkar⁵⁵
Şebane perde giriftem, bi halk binmudem
Nühüst men bişikestem tilism-i ürf-i kadim
Be suy-i alem-i ziba deriçe biguşudem.”⁵⁶*

Kuzey Azerbaycan edebiyatçıları ise Habip Sâhir'i, Güney Azerbaycan şiirinin büyük, garip, tanınmayan üstadı ve aynı zamanda Azerbaycan'ın “Viktor Hugo”su olarak değerlendirmektedirler.⁵⁷

Habip Sâhir, hayatı boyunca karakteri, fikirleri ve davranışlarıyla tanınan bir kişi olmuş, aydın bir şair sıfatıyla vatanına ve milletine karşı büyük bir sorumluluk duygusu olduğunu göstermiştir. O, hep iyiden ve doğrudan yanadır, hiçbir zaman mevki ve makama önem vermemiş, düşünceleri uğruna gücü yettiği kadar acı ve ıstırap çekmeyi göze almış ve bu düşüncelerinden ödünç veren şairleri de kınamıştır. Gerek sıradan, gerekse aydın geçinen bir takım menfaatçi ve ikiyüzlü insanlara karşı o, her zaman tepkisini açıkça ortaya koymuştur. Bazen sevgi ve nefretinde orta yolu bulamayan bir sanatkâr mizacı sergileyen Sahir, millî meselelerde ise çok sevdiği insanları bile kırarak, üzecek keskin ifadeler kullanmaktan da çekinmemiştir.

Habip Sâhir'in şiirlerinin yanı sıra sosyal ve siyasî konuları içeren Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış hikâyeleri de bulunmaktadır. Şiirlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de adaletsizliğe, haksızlığa ve zulme karşı yürütülen bir mücadele vardır. Ancak bu hikâyeler, çeşitli sebeplerden dolayı yayımlanamadığı ve incelememize Sâhir'in sadece şiirleri konu edildiği için bu bilgiyi vermekle yetineceğiz.

Habip Sâhir'in Eserleri:

Şüphesiz Habip Sâhir, Güney Azerbaycan'ın çağdaş edebiyatında en önemli iz bırakan en şairlerdendir. Ancak onun çoğu eseri, günümüzde hâlâ yayımlanmamıştır. Yayımlanan bazı eserleri de çok az sayıda basıldığından çok fazla dağıtılamamıştır. Bu sebeple şair, yeterince tanınma fırsatı yakalayamamıştır.

Habip Sâhir ve eserleri hakkında Güney Azerbaycan başta olmak üzere Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'de bazı araştırmalar yapılmışsa da araştırmalar, şairi tanıtmadan öte ge-

⁵⁵ Sâhir, bu dizede yazdığı “Acuz-i Efsunkâr” teriminde “Eski Şiiri” kastetmiştir.

⁵⁶ **Kitab-i Şiir**, s. 53.; Şiirin anlamı şöyledir:

*“İlk kez olarak ben bu efsunkar cadının yüzünden ,
Geceyken maskesini çıkarıp halka gösterdim,
İlk kez olarak ben eski geleneğin tilsimini kırıp,
Güzel dünyaya doğru bir pencere açtım.”*

⁵⁷Ali Şamil, Türk Dünyasının Meşhurları, **Habip Sâhir**, www.trtazerbaycan.com, (ET: 15.10.2012).

çememiş onun şiirleri çok fazla incelenmemiştir. Bu nedenle onun sanatının birçok yönü hâlâ incelenmeyi beklemektedir.

Habip Sâhir'in eserlerini; şiirleri, hikâyeleri ve tercümelemleri olarak üç bölümde inceleyebiliriz. Yazdığı eserlerin büyük kısmı Türkçe olan Sâhir'in eserleri şunlardır:

A. Azerbaycan Türkçesiyle Yayımlanmış Eserleri:

1. Kövşen (Şiir Toplusu), Kazvin, 1343 (1964/1965).
2. Lirik Şiirler (Şiir Toplusu), Kazvin, 1343 (1964/1965).
3. Arzu Kanber Manzumesi, Çev.: Hüseyin Sadık, Tahran, 1355 (1976/1977), Maziyar Yayınevi.
4. Seher Işıklarır (Şiir Toplusu), Tahran, 1358 (1979/1980).
5. Sönmeyen Güneşler (Klasik Fars Eserlerden Seçme-Tercüme), Tahran, 1361 (1982/1983).
6. Dağımk Hatıralar (Hatıralar Toplusu), Tahran, 1361 (1982/1983).
7. Yanan Yaşıl (Seçilmiş ve Yeni Bulunmuş Eserler), Resul Yunan ve Dr. Hüseyin Sadık Düzgün, Tahran, 1388 (2009/2010), Efkâr Yayınevi.
8. Saralan Arzular, Muhammed Rıza Koçi, Tebriz, 2010.

B. Farsça Yayımlanmış Eserleri:

1. Sayeha (Şiir Toplusu), Tebriz, 1314 (1935/1936).
2. Şakayık (Şiir Toplusu), Tebriz, 1322 (1943/1944).
3. Efsaneha-i Şeb (Şiir Toplusu), Tebriz, 1325 (1947/1947).
4. Eş'ar-i Cedid (Şiir Toplusu), Erdebil, 1327 (1948/1949).
5. Huşeha (Xuşeha) (Şiir Toplusu), Kazvin, 1332 (1953/1954).
6. Coğrafya-i Hamse, Zencan, 1337 (1958-1959/).
7. Bergüzide-i Aş'ar (Seçilmiş Şiirler), Kazvin, 1343 (1964/1965).
8. Esatir (Şiir Toplusu), Kazvin, 1345 (1966/1967).
9. Kitap-i Şiir 1, Tahran, 1353, Nebi Yayınevi (1974/1975).
10. Kitap-i Şiir 2, Tahran, 1353, Nebi Yayınevi (1974/1975).
11. Meyve-i Ges (Hikâyeler ve Hatıralar), Tahran, 1354 (1974/1975), Gutenberg Yayınevi.
12. Manzum Türk Edebiyatından Örnekler (100 Türk Şairinden Örnekler), Tahran, 1356 (1977/1978), Dünya-yi Daniş Yayınevi.

C. Tercümelemler ve Yayımlanmamış Eserleri:

1. Numunehayi ez Şiir-i Sâhir (Sâhir'in Şiirlerinden Örnekler), Çev.: Hüseyin Sadık, Tahran, 1347 (1968/1969), Huşe (Xuşe) Dergisi.
2. Çend Şiir der Kitap (Azerbaycan Şairlerinden Seçilmiş Şiirler) Çev.: Hüseyin Sadık, Tahran, 1351 (1972/1973), Babek Yayınevi.
3. Ders-i Gülistan, Çev.: M. Mecdfer, Tahran, 1358 (1979/1980), Yedi Kıssa Dergisi.
4. Fransız Şairi Şarl Budler (Charles Pierre Baudelaire)'in Şiirlerinin Tercümesi.
5. Kız Sesi Kızıl Sesi (Hatıralar Toplusu-Yayımlanmamış Eser).

6. Hayatın Yedi Burukları (Hatıralar Toplusı-Yayımlanmamış Eser).
7. Fransızcadan Şiir Tercümelere (Yayımlanmamış Eser).

SONUÇ

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İslam ülkelerinde başlayan Hürriyetçi ve Meşrutiyetçi hareket, İran'da da etkisini göstermiş ve bu olay İran'da birçok alanda olduğu gibi edebiyat alanında da önemli gelişmelerin olmasını sağlamıştır.

1920'de Şeyh Muhammed Hıyabanî'nin başlattığı Bağımsızlık Hareketi ve ardından 1945'te Seyit Cafer Pişeverî'nin önderlik ederek Güney Azerbaycan'da kurulan Azerbaycan Muhtar Cumhuriyeti, İran Türk edebiyatının önemli dönüm noktalarındandır. Bu dönemlerde sanatkarlar, özellikle de şairler, Millî Hükümet'ten ilham alarak "*Sanat, sanat için değil, sanat toplum içindir*" felsefesini benimsemişlerdir.

Pehlevî rejiminin Pişeverî hükümetini dağıtmasının ardından İran'da Türkçe tamamen yasaklanmış, daha önce yayımlanmış Türkçe kitaplar yakılmıştır. Bunun haricinde Türkçe yazmanın, hatta konuşmanın, yasaklanması, Türk aydın ve yazarların hapse atılması, sürgünlere gönderilmesi hatta idam edilmesi karşılığında Habip Sâhir, yine de Türkçe yazmaktan vazgeçmemiş ve hem şiirlerinde hem de derslerinde anadilin önemini vurgulamıştır.

Habip Sâhir, yaşadığı dönemin edebi, sosyal, siyasi ve ekonomik olaylarını, yazdığı eserlerinde göstermiştir. O, şiirlerinde yoksulluğu, vatan ve millet sevgisini, bağımsızlık, özgürlük, millî âdet, kültür ve gelenekleri mükemmel şekilde aksettirmiştir. Aynı zamanda gericilik ve hurafelere karşı çıkmış, milletini çağdaş düşünceye davet etmiştir.

Güney Azerbaycan'da "Yeni şiirin Atası" kabul edilen Habip Sâhir, ömrünün sonuna kadar Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesini savunmuştur. Onun bu söyleminin altında yatan sebep İran'daki Türk varlığının geçmişte olduğu gibi gelecekte de var olacağı fikridir.

KAYNAKÇA

- (Y.Y.), **Habip Sâhir**, Azerbaycan Halk Medeniyeti Müstakil Otağı Yay., Tahran 1358.
- AKPINAR, Yavuz; İDRİSİ, Habip, "Azerî Şâiri Habip Sâhir", **Kardeş Edebiyatlar**, S: II (1982).
- ARAS, Enver, "Güney Azerbaycanlı Şair Habip Sâhir", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S: II (2004).
- AZİZPOUR, Maliheh; ÂLİ, Rıza, "Güney Azerbaycan'da Çağdaş Edebiyatın Durumu", **Azer Türk Dergisi**, S: IX (2009).
- FUAD, Esmira, **Habip Sâhir**, <http://www.dayaq.org/index.php?>, (ET: 12.10.2012).
- GÜNEYLİ, A. Ak, Habip Sâhir'in Hayatı, **Peyk-i Azer Dergisi**, S: XII (1380).
- KAFKASYALI, Ali, **İran Türkleri**, İstanbul 2010.
- KERİMİ, Muhammed Rıza, **Elimizin Ürek Sızısı**, Tek Dirah Yay., Tahran 1388.
- KOÇI, Muhammed Rıza, **Saralan Arzular** (Habip Sâhir), (b.t.).
- MİYANALI, Ali Rıza, **Türkçe Yazan Her Şaire Alkış Olsun (Habip Sâhir)**, www.azer-online.com/azer/?p=15445, (ET: 02.12.2012).
- SADIK, Hüseyin, "Sâhir'in Taysızlığı ve Büyüklüğü Nedendir?", **Peyk-i Azer Dergisi**, S: 12, 1380.
- SÂHİR, Habip, **Kitab-i Şiir**, Nebi Yay., Tahran 1353.

SÂHİR, Habip, **Kövşen**, Alborz Yay., Kazvin 1343.

SÂHİR, Habip, **Lirik Şiirler**, Ayvaz Yay., Kazvin 1343.

ŞAMİL, Ali, Türk Dünyasının Meşhurları, **Habip Sâhir**, www.trtazerbaycan.com, (ET: 15. 10. 2012).

YUNAN, Resul, **Yanan Yaşıl**, Efkâr Yay., Tahran 1388.

http://www.qasr.ir/index.php?option=com_content&view=article&id=69:full-history&catid=1:latest-news